

ПЕРШОДРУКИ

**Станіслав
Вінценз**

На високій полонині

**Книга I
Правда старовіку**

**Харків
«Фоліо»
2019**

Від первовіку, у ніч приречень. Перун, ліс та водоспад — троє гучних посланців, раду радять, як зачати трембіту.

У ревахах старовіку сказано так:

«Візьми для трембіти всохлу смереку, обдерту громом, громом розколену. Видовбай її у вигляді труби, щільно обв'яжи корою берези з-під водоспаду, з піни та шуму».

Так пояснює реваш давно, сьогодні й завтра.

«Най має трембіта силу і гучність грому! Водою виграна, най звикає до всіляких таємниць від вод, родом із пущ. Най підкоряє, най єднає, як вода».

Зроблена з таким задумом трембіта, тятива для стріл, що мають прорізати далечінь, неймовірно витягується у довжину: понад три метри. І звужується, стискається у мізерний переріз: неповний дюйм дульця, а в голоснику заледве три дюйми. Суха, гладко обплетена корою, аж блискуча, легенька, хоч і довга. Витончена, як гірська дівчина, і норавлива, так ніби була німа. Людина, що не вміє грати, не знає, як із нею поводитися, вона доступна тільки для грудей майстра, для дихання ватага.

З грому, з лісу, з шуму вод, із пророчої ночі почата, вона рве загати. З неї вихлюпуються світанки, радісні й сумні події, з неї виливаються пори року, літа і віки. Вона, визначальний образ краю та людей Верховини, нині вістує про себе світові.

Трембіта озивається на святочні урочистості: на Різдво Господнє, на Святий Вечір та під час усеношної голосно лунає по горах від хати до хати, її голос перелітає через недоступні й засніжені самотні пущі. Ходить за колядниками, котрі зі світлом та музикою сходять вузькими стрімкими стежинами. Гори та ліси дримають, затишно приспані в снігах, а голоси скрипочок пронизливо в'ються серед ночі. Їм могутньо вторує трембіта.

Коляда міцнить цей спокій зимового сну та підсилює відчуття блаженної безпеки.

На Святвечір наче лежиш на лоні Божім. Час зупинився. Світ і Гоподь такі ласкаві, що навіть Архіюду, проводи-ря чортів, Архангел спускає з ланцюга, щоб той виправився. І люди його тоді не бояться, тим паче, коляда захищає село від його сили.

На Великдень трембіта радісно проголошує Алілуя. Впродовж зими, впродовж постів та після Великодня трембіта мовчить. Щойно тоді, коли святий Юрій зазеленить руна полонин, якими досі тільки сонний ведмідь ходив чи, точніше, тинявся, зголоднілий після важкого зимового сну — а лавини, мов гарматні постріли в похмурому скельному урочищі під Шпицями у Чорногорі, даючи перші сигнали, гримлять на честь весни — тоді озиваються трембіти. І пісня каже, що тоді святий Юрій трубить у мідний ріг А коли розійдуться відгомони лісами, обізветься кожна пташина. Вже, вже невдовзі потечуть рої овець, і кіз і всіляка худоба: лагідні та флегматичні або трохи вередливі й балувані, виплекані газдами, іноді від телятка вирощені в хаті за піччю корівки — і важкі, похмурі, з поглядом з-під лоба, часто-густо небезпечні бики. І розмаїті коні, цілі табуни; гуцульські коні, що зблискують диким і гнівним поглядом, з тонкими ногами, з міцними грудьми, з широкою шиєю, пишною гривовою. Мишасті, вороні, булані, гніді, попелясто-сірі. Потечуть вони від села до полонин, і завирує весняний рух, який за віки обріс барвистим квітом звичаю, — полонинський хід. Потім, уже високо на пасовищах, відбувається змішування стад. Тисячі голів худоби, пастухи, собаки і трави, повертаються старі громади.

Коли там, нагорі, на дні скелястого котла, устеленого мохом, ватаг видобуде з трембіти мелодію, що обплітає дихання, мов пуповина, сповіщаючи цим перший вихід на пасовища, власність на якийсь час скасовується. Хто торкнувся трембіти, той очищений, він не хоче загарбати

світ, не хоче мати його для себе. Бо чия полонина? Бога та овець. Бог та вівці годують ватага, пастухів, газдів. Ватаг чий? Власний ватаг овець, вони належать одне одному, отари ватагові, ватаг отарам. Усе пов'язує трембіта, стягує вітровою струною від неба до землі. Ватаг, хоча за ним узагалі не пильнують, нічого не беруть ні від кого, не можуть забрати, тому що реваш на удій, що його роблять при змішуванні худоби, відразу показує чітку мірку того, скільки кожен із власників стад — як їх називають, мішенників — має отримати бриндзи з цілого літнього удою. Ватаг служить усім і кожному, але жоден з мішенників не може йому нічого наказувати, та й він не наказує жодному з них. Він надто далеко, надто високо. Хто ж іще, зрештою, проводить протягом року стільки днів та місяців у в хмарах, у світі тіней і туманів, десь поряд із тим світом. То ж бо ватагові діти, чий тато проводить роки на полонині, тривожаться ночами, чи бува не затягли його тумани на той бік, а восени так радісно його вітають, ніби він повернувся з того світу. А ті діти, чийого тата вже немає серед живих, утішають себе тим, що, можливо, — хто знає? — він повернувся до своїх колишніх угідь і блукає у хмарах за отарами.

Полонина, на яку приводять овець і худобу, як каже пісня, пишається цим. Горда, неприступна, вкривається туманами, ніби хустками. Повсякдень грають трембіти протягом усього літа, скликаючи пастухів з-під вершин, з розлогих гірських просторів, з галявин і купин, схованих по скелях і ярах, кличуть до їжі, доїння і на ночівлю. Є лише ще один такий же гучний голос — голос полонинського ворога, страшний рик ведмедя, коли його відганяють від жертви, або коли він, накинувшись на вола чи корову, що тікає в смертному страху, б'є лапою по шиї і смочче кров; коли хоче залякати пастухів, які захищають стада, або коли він поранений. А звук трембіти справді гучний, але який же ніжний, солодкий, заспокійливий, так ніби небесні блакиті співають голосом флейти з-за хмар

над вершинами. І пастухи, і худоба, загублені в густих туманах, радісно вітають цей голос, поспішають до нього всі — від найменшого ягняти, що ледве перебирає ніжками, до гризного бика.

День у день радіє полонинка, слухаючи трембіту, — бо це її власний голос, а засмучується, банує лише восени, коли на свято Божої Матері газди приходять по свої череди і настає «розлучіння». Газди та газдині розраховуються з ватагом і вертаються зі своїм добром та стадами додому до села або до зимарок. Коні, навантажені світлими дерев'яними бербеницями, заповненими бриндзою та маслом, або нав'ючені строкатими бесагами, ідучи вниз, обережно ступають по бездоріжжю. Трембіти грають у лагідному смутку, оголошуючи розлучіння, тай полонинка, як каже пісня, сумує, коли йдуть із неї овечки. Ботеї розсипалися, власність повернулася, спільнота залишається в хмарах і чекає, осінній вітер згадує про неї своїми трембітами. Пляями і заростями гірської сосни дрібоче Мара, зазирає там і сям, навідує овечі кошари й зітхає. Хто знає, чи то злий дух, чи просто неприкаяний, сповнений туги? І знову трембіти надовго замовкають, хіба що виконують інші, так само важливі завдання. А виконують їх — такий уже присуд небес — упродовж цілого року. Коли хтось помре, озиваються трембіти біля хат. Іншу мелодію грають, по-іншому затягують, заводять журливо і сумно. Але й тоді залишається в них поклик ніжності й ласка блакиті, що проглядає над темними вершинами з-поміж похмурих хмар. Якщо, ідучи неподалік гуцульських осель, ви побачите увечері вогні біля хати і почуєте ридання трембіти, знайте, що, як каже пісня, — «вже си комусь співанка скінчила». Але наша думка, що летить нині спогадом за голосом трембіти, не веде нас цього разу до сумних справ, навпаки — до радісно погідних, до давнини старовіку.

РОЗЛУЧІННЯ

1.

То було у 1887 році, восени, на Кізій полонині під Чорногорою. Вітри сильно віяли, дули, вили, бушували кілька днів, переїчили, гуляли та тріщали лісами, наламали дерев і галуззя, поки врешті вимели й вичистили небо від хмар. Золота погода стояла на небі — тихо, лагідно, тепло.

Трембіти грали на розлучіння. Було багато газдів та людей з низин, і озвучена вигуками полонина змінилася. Радісні оклики перелітали з гори на гору, з полонини на полонину, від стаї до стаї, від колиби до колиби, від кошари до кошари. Далеко розносилося гучне вівкання, один одному відповідали співані оклики та протяжні наслідування голосу трембіти. Літали ті голоси з Кізьюї на Погорівку, з Погорівки на Гаджину, з Гаджини на Маришеску, з Маришескої на Млаки і Псарівку, із Псарівки на Озірний і Кострич. Перегукувавсьявесь полонинський світ. Здавалося, що ці величезні простори якимось з'єдналися на той один день, а людська думка разом із голосом перелітала з полонини на полонину, перескакуючи через неприступні бори, столітні пущі й староведмежі місцини, а разом з тим через молоді гущавини, яри, пропасті і берда. Десь там сидить ведмідь, який цього літа вполював собі не одну ялівку, спритно уникнувши рогатини та пострілу. Сидить у лісових проваллях, у смерекових сиглахабо гаврах-барлогах, чує всі ті голоси, прищурює вуха або свище і дмухає від збудження. А вовк піднімає догори ніс і нюшить. І далі грають трембіти, а стародавні пістолі й пищалі, зблискуючи вогнем, гучно стріляють, і далі голоси нагукують із полонини на полонину.

Рано-раненько встало сонце. Скелясті пруги ледь притрушені сніжним пилом, ніби міцна зброя або ледь-посріблена кольчуга. Полонина полого здіймається, а потік Кізя, що народжується на скельних пругах, пінистими водами скаче і гуляє посеред кедрового лісу. І виспіває. На полонині вирубане у скелі крісло. Це на ньому колись сидів найславніший із лицарів-опришків — Довбуш.

На Довбушевому кріслі, над старим кедровим закученним лісом, де видно дерева — то прямісінькі, зелені й стрункі, самі в собі, то велетенські, з розгалуженим, схожим на змії гілляччям, нерідко обпалені вітром і морозом аж до жовтизни, там сидить собі добрий ґазда з Ясенова, Фока Шумеїв, пісні про якого живуть донині. Курить люльку і слухає, як унизу шумить пуща. А праліс там унизу — тоначе прибраний прозорий храм з могутніми колонами, то ніби пекельний вертеп, завалений вітроломами, вивертами потворного коріння, вирваного із землі разом з уламками скель, зарослий хашчами, малинниками, поритий ямами і проваллями від вирваних коренів, залитий мочарами. Добрий ліс, Божий ліс, Бог його садив, а лісові духи або нявки — берегині з озер під гірськими верхами — леліють його, прислухаються до нього. І хіба лише Бог буде стинати його вихорами, громами, хоча і зветься він панською власністю.

Фока за своє життя чимало лісової гушавини вирубав, викорчував, багато полонин із неї поробив. Не одну царинку-сіножать обгородив там, де колись гніздилися вовки. Не одне і для себе, і для пана-сусіда зробив, а ще ґаздам-сусідам допомагав, радив. Але тепер подумав: ну, ось тут нашим штукам кінець, амінь! Цей ліс залишиться і вічно йому бути! Ані я, ані сам пан, ані цісарські фельвартери не дадуть йому ради. Не дозволимо — і край. Бо навіть якби його зрубав, донизу не стягнеш, не вивезеш, і так і зогние зрубане дерево. Хай залишається! Так треба, бо де йому бути, як не тут, бо де ж та худоба лісова і Божа подінеться.

Фока має забрати на полонині свою отару і бриндзу, що йому належить. А ще має перевірити стан отар дідича

з Криворівні й те, як уділяють бриндзу для нього. Утім не думайте, що у краю розлогих долин, довгих гірських схилів хтось лише заради вовни і бриндзи багато разів знизу вгору і згори вниз мозолив би кінські чи свої ноги. Адже кажуть: «Не для бриндзи бриндза, не для вовни вовна, ані гроші не для грошей». Віддавна ж бо оселі на Верховині, розрізнені, мов острівці в пущі, хоч і скорилися такому розрізненню, якимось так напнуті тугою-журою за самим людським спілкуванням, як натягнена для пострілу тятива. Сполучають їх, власне, лише плаї, далекі шляхи, непоказні, але постійні, щоправда, для возів і коліс непридатні, але для їзди кіньми зручні. Ті затаєні плаї — то кістяк спільноти і мапа давнини. Але знайте, країани, і розкажіть у світах дослідникам, що на тих пляях така туга затуляє очі і раптово їх відкриває, що на повороті відразу бачиш не тільки тих людей, до яких зайдеш упродовж дня, але й тих, котрі перебувають геть далеко. Тож нічого дивного, що один із легінів старовіку, золотокудрий пан ватажок Дмитро з плаю під Креминистим на Головах, уздрів старого християнського цісаря, який так дбав про наш люд. А іншому, старому кудлаєві, що звався Андрійко, з плаю на Данцерським, крізь скелі одразу відкрилася дорога до Рима, — туди, де пуп землі, — а на її кінці засяяв білісінькою головою головний християнин, сам папа римський, премилый дідок, що й далі пильнує доступ до неба. Ах, на тих пляях так самотньо, тихо, аж глухо — порожньо так, що нападає з льоту — як на ягня сип, який залітає до нас із Семигорода, чорний, із жалобними хвилястими оздобами на крилах — така сама журба, яка відразу хапає і несе всі бажання, що ледь квилять. Тоді з'явиться не лише папа римський і цісар християнський, це ще надто просто, а й усі ті, кого на жодних пляях земних не зустрінете. Кості їхні десь над Амуром або в італійських Альпах, у Лондоні або в Нью Йорку, а самі ті особи не де-небудь, лиш власне по наших горах проходжаються. Давність фізично присутня на пляях удень, а тим більше вночі. То ніяке не марево,

і давність — це не минуле. Бо так уже є: що давніший плай, що більше поколінь його топтало — лісом чи хребтом, берегом чи схилом, у загородах чи полониною, — то він надійніший, бо такий видовбаний і рівний, що навіть темної ночі не випустить ні людину, ні коня. Газдівські осередки, зрештою, бувають самодостатніми, бо хоч вони й віддалені, завіяні — не конче снігом, але самою далечиною, пущею, а десь високо й туманами, — аж ніяк не є беззаконними, ніби в якихось циклопів. Безсумнівно, що у кожного є власне, окреме право, кажуть же: «Що згірок, то інший порядок», але річ у тім, що закони і порядки кожного закутка без спротиву підкорилися одному загальному законові гостинності, адже мешканці закутків, самотні родини і самотні люди, знають вони про те чи не знають, тужать за спілкуванням, за людьми. Раніше більше, як тепер, бо зі зростанням населення зблизилися відстані. Тож у ті часи вже самі зустрічі, такі нечасті в деякі пори року, навіть якщо траплялися вони з господарської okazji, були святом. Ще більше, ніж вовни і бриндзи, шукали новин, слів, поглядів.

А цього разу, на день Розлучіння, у Фоки особлива роль. Він має запросити весь народ полонинський, де кого зустріне, на весілля найстаршої доньки дідича з Криворівні. І це лише початок добровільного обов'язку. Бо як один із весільних старостів він пообіцяв приготувати й залагодити все, що належить, для весільного прийняття гуцулів. Зрештою, це не одноразова грічність. Господарство і навіть життя Фоки та дідича спаяні не віднині, Фока стільки навчився від пана, а пан стільки йому завдячив. Весілля дідичевої доньки для Фоки, чия одиначка Гафія померла кілька років тому, — то обов'язок якби перед власною донькою. Іде він до полонинської колиби, а радше до кошари, туди, де юрмляться десятки мішенників, газдів із Жаб'я, з Голів, із Зеленого, з Криворівні та з Ясенова. Щойно побачать Фоку, вбраного до запросин, зоставляють свої справи, замовкають, чекають. А він чекає, поки його обступлять, і просить ніби на своє весілля:

ЗМІСТ

Частина I. ЗА ГОЛОСОМ ТРЕМБИТИ	3
РОЗЛУЧІННЯ	10
ГАЗДИ	48
Хата	48
Шумееве господарство	61
Трави	66
Родовід Фоки	72
Гірський час	76
Мандрівки Фоки	84
Навчання	98
Домарство	105
Танці та змагання	109
Наймити	113
Нові часи	118
Повернення коляди	128
ЧОРНЕ ТА БІЛЕ (ПРО ГУЦУЛЬСЬКУ МАГІЮ)	143
Самотність	143
Захист	147
Починачі та мольфари	151
Примівки та примівники	157
Про громового віщуна	163
Свідчення Фоки	165
Частина II. ЛІСОВІ ЛЮДИ	171
ВІСТЬ ПРО ВЕЛЕТІВ	176
ОПРИШКИ У ПІСНЯХ	182
ПЕРЕКАЗ ПРО ОПРИШКІВ (Інтермеццо)	189
Хроніки й акти про опришків	193
Історія і міфи	196
Як правнук велетів головач убив біса	200
ПРАВДА ПРО ОПРИШКІВ (Intermezzo capriccioso)	221
Про бідацького сина Довбуша молоденького ця дума	227
Золота баня	240
Побратимство тут і там	256
Справедливий поділ	263
Газда Дідушко	276

Дідове свято	281
Вісті старі, постійно нові	287
Права сторона тексту	290
Довбуш у замку	308
Марани	319
Космач	323
Ксеня чи інша?	327
Море	332
Доля	338
Вирок	341

**Частина III. ІСТОРІЯ СЛОБОДИ,
або КІНЕЦЬ ОПРИШКІВСТВА 345**

ГОЛОВИ, ГНІЗДО МОЛОДЕЦЬКЕ	352
ДМИТРИК З РОДУ ВАСИЛЮКОВОГО	367
МОЛОДЕЦЬКИЙ РІЙ	393
СПВОЧЕ БРАТСТВО	413
ЛІТУНИ НА ХВИЛЯХ	431
КУТСЬКА ВІЙНА	438
ГАЗДІВСЬКА РАДА	463
ПОБРАТИМСТВО З ЦІСАРЕМ	493
СВОБОДА СТАРА І НОВА	507
СУТУЖНА ВЕСНА	547
ЗАГАДКИ	561
ГАЙДУКИ	588
«КІНЕЦЬ ОПРИШКАМ»	615
КІНЕЦЬ АНДРІЙКА	625
Пояснення гуцульських та інших менш відомих слів	632